

לא זכות השיבה אלא זכות שיבה

רבינוביץ דני

הארץ, עמוד הדעות, 4 בינואר 2001

גם אם תימצא נוסחה טריטוריאלית שתניח את דעתם של ישראל והפלשתינאים, שאלת הפליטים וזכותם לשיבה הולכת ומסתמנת כמכשול המרכזי בדרך להסכם. בעבור הפלשתינאים, זיכרון ה"נכבה" וטרגדיית הפליטות הם יסוד קיומי מרכזי. הם ה"אוסטינטו": תו מוביל שחוזר בעקשנות לאורך יצירה מוסיקלית ומגדיר את ליבתה. שנות הגלות הופכות את הזיכרונות לזעם ומייצבות קלישאות פוליטיות עמידות. איש לא הכין עד כה את הלבבות הפלשתיניים בעזה, ביירות, אירביד, כוויית ואוהיו לפרידה מן המוסיקה הזאת, המגדירה את הזהות ומשרטטת מסגרת למאבק הקולקטיבי. בצד הישראלי, לעומת זאת, החורבן הפלשתיני ושאלת הפליטים נותרו כל השנים מחוץ לתודעה. הנרטיב הישראלי נצמד בעקשנות למוטיב הסבל היהודי ובכך הוא מטשטש את האופן שבו בנה עצמו החזון הציוני על חורבותיו של עם אחר. קח ישראלי הגון, איש מחנה השלום, אמור לו "בעיית הפליטים" או "זכות שיבה", ותקבל אלם רגשי ומחשבתי מהסוג שמשתלט על העומד על שפת תהום בחושך ומנסה לדמיין את האין. הציבור הישראלי מגיע לרגע האמת של הסכסוך ההיסטורי נטול כלים לחשיבה רציונלית על שאלת הפליטים. זה רע, כי השאלה אינה עומדת להיעלם. אם לא יושג הסכם, נמצא את עצמנו דנים בה כבגורם שפוצץ את התהליך המדיני ושעלול לדרדר את האזור למלחמה. אם כן יושג הסכם, זה יהיה בשל ויתור פלשתיני בעניין הפליטים. ויתור כזה עלול לפגוע בלגיטימיות של ההסכם בעיני פלשתינאים רבים וכך להחליש את ערפאת ולעצור את התהליך. הדיון הציבורי בישראל בבעיית הפליטים נוטה להיעלם לפני שהוא נפתח. ואולם, הנושא חשוב ומהותי מדי מכדי שנוותר על בדיקת החלופות לפתרון. צעד ראשון בדיון כזה צריך להיות הפסקת השימוש במושג "זכות השיבה" בה"א הידיעה. הצירוף הזה בעייתי כי משתמע ממנו כאילו זכות שיבה היא מושג ברור ומקובל, עם פרשנות מוסכמת ומקובלת באשר למהות, להיקף ולדרכי הביצוע. זה איננו המצב. עצם קיומה של זכות טבעית לשיבה גורפת של פליטי מלחמה לאזורים שמהם גורשו או ברחו נמצאת במחלוקת במשפט הבינלאומי וקשה למצוא לה תימוכין עקביים אפילו באמנות בינלאומיות. בחלקן, למשל, מובלעת ההנחה שהחזרה המונית של פליטים לבתיהם באזורים שנכבשו עלולה דווקא לערער את היציבות במקום להשיב את הסדר הישן על כנו. לכן יש במשפט הבינלאומי נטייה עקבית להעדיף הסדרי פיצויים על פני השבת פליטים למקומותיהם. גרסת המקסימום של זכות השיבה, שדוחפים הפלשתינאים, רואה את סעיף 3 בהחלטת עצרת האו"ם, 194 מדצמבר, 1948 כמקנה זכות נצח לכל פליטי המלחמה ההיא (אפשר להעריך שכ-300-200 אלף מהם עדיין בחיים) ולכל צאצאיהם (3-4 מיליון) לשוב למקומותיהם ולרכושם המקורי ולקבל פיצוי על הרכוש שאבד להם. פרשנות גורפת ונוקשה כזאת דינה להוביל למבוי סתום. הצעד השני בדיון מחייב לפרק את הגישה המונוליתית הזאת באמצעות כמה הבחנות יסוד שיאפשרו גישה מעשית יותר לסוגיה. יש להבחין, למשל, בין פליטים נטולי אזרחות לכאלה שמאז 1948 קיבלו אזרחות במדינה כלשהי; יש להבחין בין הפליטים על פי תנאי חייהם ולדאוג תחילה לאלה שמצבם קשה יותר. כשדנים בקריטריונים לזכות שיבה יש להבחין בין אלו שגלו ב-1948 לבין בני משפחותיהם שנולדו בנכר, בין הזכות לאזרחות לזכות לתושבות, ולקשר את כל ההבחנות הללו לעניין הפיצוי הכספי. אפשר לקבוע שגם מי שלא יקבלו זכות לשוב לשטח ישראל - כלומר הרוב המכריע - יהיו זכאים לפיצוי כספי הולם על רכושם האבוד. אפשר להציע פיצוי כספי מוגדל למי שיקבלו זכות לשוב ויוותרו על מימושה, ועוד. הדיון בשאלת הפליטים איננו רק עניין לפלשתינאים. הוא בנפשה של ישראל. עכשיו יותר מאי פעם אסור להזניחו.